

ВЛАДНО-КОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ НА ЗАКАРПАТТІ У 1939–1944 рр.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Рассматриваются проблемы отношений между государством и конфессиями на территории Закарпатья в период 1939–1944 гг., когда край пребывал в составе хорватской Венгрии. Делается вывод об авторитарном характере государственного влияния на религиозные общины региона.

The article deals with the relations between the state and confessions at the period from 1939 up to 1944 in Transcarpathia as a member of chortistic Hungary. The author makes a conclusion about the authorial character of state influence on religious groups existing in this region.

Україна є поліконфесійною державою. Ретроспективний аналіз владно-конфесійних та міжконфесійних відносин, що мали місце на території нашої країни, і зокрема на Закарпатті, свідчить про їх неоднозначну і різновекторну динаміку. І сьогодні існує певна напруга у цій сфері суспільного життя. У цьому контексті досвід, накопичений в унікальному українському регіоні, який у першій половині ХХ ст. перебував у складі кількох держав, що змінювали одна одну, є корисним і актуальним для вирішення подібних проблем на сучасному етапі.

Релігійне життя на Закарпатті, коли воно перебувало у складі гортистської Угорщини, було предметом наукового інтересу радянських вчених Д. Буковича¹, О. Хланти². Даною проблемою також дотично займалися З. Пашкуй³ і О. Довганич⁴. Звісно, ці праці відзначаються певною ідеологічною заангажованістю, одностороннім розумінням ролі церкви на Закарпатті як інституції реакційної та антинародної, однак вони є цінними з точки зору викладеного в них фактичного матеріалу. Серед сучасних можна виділити дослідження О. Данка⁵, Р. Офіцинського⁶, А. Пекара⁷, роботи угорських науковців Б. Албонці⁸ та Ч. Фединець⁹. У них домінує більш виважена та об'єктивна оцінка міжконфесійних відносин в краї у зазначений період. Практично всі вчені аналізують проблему в історичному ракурсі, її ж історико-правова площина залишилася поза увагою.

В Угорщині й на Закарпатті релігійне життя регулювалося законом від 1895 р. «Про вільне відправлення віросповідань», який дозволяв зовнішній прояв і відправлення тільки такої віри, яка не порушує державних законів, суспільного порядку, вчення визнаних законом віросповідань і суспільної моралі. Релігійні переконання чи церковні правила нікого не звільняли від законних обов'язків¹⁰. Розпорядженням міністра внутрішніх справ від 2 грудня 1939 р., за згодою міністра культури і народної освіти та міністра правосуддя, діяльність таких сект, як назаритяни, адвентисти, адвентисти сьомого дня, суботники, свідки Єгови, Боже зібрання, прохристияни і духоборці, заборонялася. Підстава – їх принципи віри і організаційні правила проповідують антимилітаристські погляди, які відволікають громадян від оборони вітчизни, порушують законні правові норми, заперечують принцип приватної власності, загрожують релігійному миру в державі.

© МАЗУРОК Ігор Олегович – кандидат юридичних наук, старший викладач Закарпатського державного університету

Таблиця 1

Структура населення Закарпаття за конфесійною ознакою в 1930 р.

Віросповідання	Перепис 1930 р.
греко-католицьке	49,5%
православне	15,5%
римо-католицьке	9,5%
юдейське	14,1%
євангелічне	10,2%
інші	1,3%

Таблиця 2

Структура населення Закарпаття за конфесійною ознакою в 1941 р.

Конфесія	Кількість вірників (1941 р.)	Священики (1947 р.)	Церкви (1947 р.)
греко-католики	412901 (61,9%)	252	375
православні	114659 (17,2%)	135	175
їудеї	80598 (12,1%)		
римо-католики	39818 (6,0%)		
реформати	14825 (2,2%)		
євангелісти	1858 (0,2%)		
інші	2842 (0,4%)		
Усього населення (1941 р.)	667561 (100%)		

Діяльність інших сект поліцейські власті мусили тримати під суворим наглядом. У разі виявлення в діяльності ще не заборонених сект згаданих тенденцій необхідно було дати обгрунтоване подання міністру внутрішніх справ для подальшої їх заборонм¹¹.

Віросповідання дитини визначали її батьки чи законні представники. Якщо воно не визнавалося державою або «дитина була залишена без релігії», батьки мали протягом трьох місяців приписати дитину до тієї визнаної конфесії, до якої належав один із батьків, що мав однакову з дитиною стать. Інакше питання вирішувалось опікунською владою після заслуховування думки родичів¹².

Аналіз структури населення краю за конфесійною ознакою за 1930 р.¹³ (таблиця 1) і 1941 р.¹⁴ (таблиця 2) свідчить про відсутність кардинальних змін у динаміці чисельності та співвідношення основних релігійних громад краю.

Наведені дані щодо загальної кількості населення краю в 1941 р. не збігаються з офіційною угорською статистикою. Так само чисельність православних вірників того періоду в літературі й документах коливається. Посилаючись на різні джерела, О. Данко наводить цифру від 130 до 180 тис. осіб, серед яких близько 3000 російських емігрантів¹⁵. Зважаючи на це, важко точно встановити кількість вірників за конфесіями. Можна говорити лише про загальні тенденції у співвідношенні чисельності представників тих чи інших релігійних напрямів.

Угорська держава розглядала як «патріотичні» і підтримувала фінансами та привілеями такі конфесії національних меншин краю: 1) римо-католицьку церк-

ву, представлену угорськими, німецькими та словацькими вірниками, яка проводила політику релігійної інтеграції; 2) реформатську кальвіністську церкву – понад 50 громад, головним чином у населених пунктах з угорською етнічною більшістю; 3) євангельську церкву авгсбурзького обряду, що складалася з кількох парафій і віруючих угорської, німецької та словацької національностей¹⁶.

Підкарпатські євреї, переважно ортодокси (хасиди), з огляду на антиєврейські закони намагалися бути максимально лояльними до влади. Угорські правові норми щодо прибутку духовних осіб (підвищення їм платні, надбавки за вислугу, сімейної надбавки) з 1 квітня 1940 р. вступали в дію на Закарпатті. Вказані доплати були тимчасовими, напрямку залежали від «оправданія поведенія» духівника і могли бути в будь-який момент призупинені міністром культури і народної освіти. Для отримання грошей служителям культури треба було дати перед регентським комісаром обітницю вірності Угорській державі¹⁷.

Відносини влади з найбільшою за чисельністю конфесією краю – уніатською були неоднозначними. З початком вторгнення чинилися жорсткі репресивні акції: напад поручика М. Зелді з 15 жандармами на василіанський монастир на Чернечій горі поблизу Мукачева 23 березня 1939 р.¹⁸; закриття у травні 1939 р. василіанського монастиря у Великому Бичкові, бо був заснований за часів Карпатської України¹⁹; ув'язнення священників за антидержавну діяльність²⁰. Адміністрація Ужгорода 18 липня 1939 р. видала наказ про проведення служби тільки угорською мовою у греко-католицьких і православних церквах²¹, однак у кафедральній парафії в Ужгороді угорська мова не була введена²². Була й спроба передати всі закарпатські монастирі у відання угорських василіан з Марія-Повчі, яка була припинена тільки після втручання Апостольського престолу²³.

Нова влада досить швидко почала проводити політику співробітництва з уніатською церквою. Незважаючи на великі непорозуміння регентського комісара М. Козми з О. Стойкою через зв'язки останнього з державницьким рухом та А. Волошиним²⁴, цей греко-католицький єпископ 13 червня 1939 р. склав присягу на вірність Угорщині²⁵ і дістав посаду Апостольського адміністратора Мукачівської єпархії. Тим самим, відповідно до угорської конституції, автоматично став членом верхньої палати парламенту. За його енергійного втручання більшість звільнених українських учителів було «виправдано», за умови перевиховання у літніх таборах на території етнічної Угорщини. За його безпосереднього втручання всіх учнів середніх шкіл, ув'язнених по «ковнерівській справі» влітку 1942 р., було амністовано і звільнено²⁶.

Пересічні служителі церкви також відчували певне зменшення тиску. Греко-католицькі священники піддавалися процедурі виправдання швидше, ніж православні, а останні, через затримку, не могли виконувати своїх обов'язків²⁷. Ця ситуація не змінилася до осені 1940 р.²⁸ Починаючи з вересня 1939 р. влада намагається виконувати роль арбітра між православними і греко-католиками. Пов'язуючи напряму православ'я із радянською загрозою, враховуючи українофільську та антиугорську орієнтацію багатьох священників, у грудні 1939 р. на рівні прем'єр-міністра, заступника міністра культів і освіти та регентського комісара для них було створено верифікаційну (фактично «виправдувальну») комісію. Вона складалася з чотирьох представників угорської православної церкви, майбутнього адміністратора угорських і підкарпатських православних громад доктора М. Попова. Регентський комісар міг доповнити комісію ще двома членами із місцевих²⁹.

Оскільки у 1939 р. православна церква розглядалася владою як «ворота для вступу росіян у Дунайську котловину»³⁰, її вірники зазнали переслідувань. Під час правління військової адміністрації сам факт переходу від греко-католицизму в православ'я вважали антиугорським політичним актом³¹. Дослідник З. Пашкуй стверджує, не послаючись, на жаль, на жодне джерело, що для зайняття більш-менш солідної посади необхідно було зректися православної віри і перейти в католицьку³². У нашому розпорядженні теж немає офіційних документів щодо цього питання. Найімовірніше, мала місце неофіційна практика при мовчазній підтримці центрального уряду.

Юрисдикційно Мукачівсько-Пряшівська православна єпархія підпорядковувалася Синодові Сербської православної церкви з єпископом Раїчем на чолі. Більша частина священників на чолі з єпископом Раїчем залишалась під суверенітетом Угорщини, а 26 священників і 20 тисяч вірників, ставши громадянами Словаччини³³, визнали зверхність празького архієпископа Савватія, який підпорядковувався Вселенському православному патріарху в Константинополі. Уряд всерйоз розглядав питання утворення Угорської православної церкви за допомогою сербського патріархату. Передбачалося, що держава не вважатиме православною релігію і православні церкви в Угорщині релігією і церквами суто національних меншин. Замість окремих етнічних церков планувалося створення організаційної структури, яка охоплювала б усіх православних громадян Угорщини (а таких в її «дотріанонських» межах налічувалося 12,8% населення³⁴) в одній «Православній церкві Угорщини». Усі єпархії такої церкви мали б уніфіковані норми, богослови здобували б освіту в центральних церковних навчальних закладах, а їх становище було б престижнішим. Однак після консультацій із сербською стороною в 1940 р. ідея була відкинута³⁵.

Як компромісний варіант єпископським намісником і адміністратором для угорських і підкарпатських православних громад у квітні 1941 р. регентом було призначено російського білоемігранта М. Попова³⁶. У травні 1941 р. делегація «Підкарпатурентенської православної церкви» відвідала його в Будапешті й привітала з призначенням на цю посаду³⁷.

Офіційний Будапешт намагався використовувати православ'я у власних цілях. Так, міністр культів і освіти Б. Гоман 28 червня 1941 р. пропонував Раді міністрів Угорщини відкрити і утримувати одну центральну державну православну семінарію, де б разом виховувались угорці, русини, румуни й серби. Для кожного з них було б обов'язковим знання трьох інших мов та культур, аби після посвячення в священники їх можна було посилати в будь-яке місце у багатонаціональній державі «святого Стефана». Заклад мав бути виключно на державному утриманні, без жодної підтримки з боку церкви, щоб «максимально забезпечити вплив угорської держави»³⁸.

Загалом відносини між державою і православною церквою на Закарпатті перейшли у русло співробітництва. Після втручання П. Телекі було повернуто забороні жандармами в червні 1940 р. православний монастир у с. Тереля. Починаючи з 1939 р. державні субсидії отримували священники сербської юрисдикції, але не савватіївці³⁹, а з 1 серпня 1941 р. вони почали отримувати заробітну плату від держави⁴⁰. Раїч отримував 571 пенге і 71 філер місячно⁴¹. (Греко-католицькі священники отримували в середньому по 3 тис. пенге державної допомоги на особу в рік⁴²). Православна церква на Закарпатті пройшла шлях від репресій (під час військової адміністрації) до протекторату з боку влади, особливо після виступу її

священиків проти надання краю автономії. Політична лояльність православних не розглядалася владою як більш-менш цінна за політичну лояльність греко-католиків. Так чи інакше, ніхто не поспішав сваритися з офіційним Будапештом. Улітку 1944 р. адміністратор Мукачівської єпархії ігумен Сабов скликав нараду православного духовництва Закарпаття під керівництвом підполковника Айклер – начальника контррозвідки Марамороської округи. Нарada підтвердила консолідацію православних, уніатів та уряду⁴³.

Підсумовуючи основні тенденції у владно-конфесійних відносинах на Закарпатті, відзначимо їх авторитарний характер на початковому етапі та чітко виражену спрямованість на встановлення примату держави. Свобода совісті у сучасному розумінні – рівноправність громадян за релігійною ознакою, відділення церкви від держави і освіти від церкви, рівність релігійних об'єднань перед законом – усе це було відсутнє. Однак релігійна політика Угорської держави спиралася на досить ліберальну правову основу, а на теренах регіону влада намагалася встановити контроль над вірниками здебільшого методами заохочення, переконання та виховання лояльних кадрів. Яскраво вираженої дискримінації за релігійною ознакою (крім євреїв, у яких віра і національність практично ототожнювались) не було. Місцеві конфесії не були в опозиції до уряду, підтримували його курс, а влада, у свою чергу, надавала більшості релігійних громад та їх керівництву можливість розвитку та самовираження, звичайно, в рамках державної політики.

1. Букович Д. Антинародна діяльність уніатської церкви на Закарпатті: Дис. канд. іст. наук. – Львів, 1974. – 204 с. **2. Хланта О. В.** Православна церква на Закарпатті в складі Угорщини (березень 1939 – жовтень 1944 р.) / Українські землі в роки Другої світової війни: Наук.-метод. зб. матеріалів конф. (Ужгород, 19 грудня 1997 р.) / Упоряд. В. Мельник і Р. Офіцинський. – Ужгород, 1998. – С. 164–170. **3. Пащукій З.** Антинародна політика фашистської Угорщини на Закарпатті в 1938–1944 рр.: Дис... канд. іст. наук. – Ужгород, 1974. – 194 с. **4. Довганич О.** Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору / Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944 / Упоряд. В. Маркуся та В. Худанича – Ужгород, 1999. – С. 194–218. **5. Данко О.** Православна церква на Закарпатті / Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944. – С. 165–181. **6. Офіцинський Р.** Політичний розвиток Закарпаття в складі Угорщини (1939–1944) / Передм. В. Задорожного. – К., 1997. – 244 с. **7. Пекар А.** Греко-католицька церква під час окупації Закарпаття (1939–1944 рр.) / Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944. – С. 150–164. **8. Ablonczy Balázs.** A legnyíjesebb nemzet íz a vulgyóbtak / Kérbörtalja 1938-1941. Magyar ís ukrón tírtíneti kuzelitís. – Budapest, 2004. – Old. 147–156. **9. Fedinec Csilla.** Kérbörtalja kronolygia. 1938. szeptember – 1941. December / Kérbörtalja 1938–1941. Magyar ís ukrón tírtíneti kuzelitís. – Budapest, 2004. – Old. 217–275. **10.** Распоряжение м. кор. министра внутренних дль № 363.500/1939. VII. а. Приостановление дйствиования секть, угрожающих интересамь отечественной обороны // Kérbörtaljai kúzlínyu – Подкарпатский вьстник. – 1939. – № 22. – С. 9. **11.** Там само. – С. 10. **12.** Там само. – С. 10. **13. Мигович І.І., Макара М.П.** Закарпатський соціум: соціологічний аспект. – Ужгород, 2000. – С. 5. **14.** Кризь пекло ГУЛАГів (Документи, спогади, нариси) / Ред. О. Довганич; передм. В. Приходька. – Ужгород, 1996. – С. 127–130. **15. Данко О.** Цит. праця. – С. 166. **16.** Там само. – С. 180–181. **17.** Kérbörtaljai kúzlínyu – Подкарпатский вьстник. – 1939. – № 22. – С. 8–9. **18. Баран О.** Проблема закарпатської автономії в Угорщині в 1939-41 рр. / Закарпаття під Угорщиною.

1938–1944. – С. 49. **19.** Пекар А. Цит. праця. – С. 159. **20.** Паишуй З. Цит. праця. – С. 75. **21.** Fedinec Csilla. Цит. праця. – С. 246. **22.** Данко О. Цит. праця. – С. 178. **23.** Пекар А. Цит. праця. С. 160–161. **24.** Ablonczy Balázs. Цит. праця. – С. 151. **25.** Документи свідчать / [Упоряд. А. І. Гайдош]. – 2-ге вид., доп. – Ужгород, 1985. – С. 125. **26.** Пекар А. Цит. праця. – С. 156–157. **27.** Что съ оправданіемъ православныхъ священниковъ? // Русская правда. – 1940. – № 25. – С. 2. **28.** Что съ оправданіемъ Греко-восточныхъ священниковъ? // Русская правда. – 1940. – № 153. – С. 2. **29.** Данко О. Цит. праця. – С. 170. **30.** Документи свідчать. – С. 121–132. **31.** Данко О. Цит. праця. – С. 168–169. **32.** Паишуй З. Цит. праця. – С. 106. **33.** Офіцинський Р. Цит. праця. – С. 76. **34.** Водовозов В. В. Новая Европа. – Прага, 1925. – С. 129. **35.** Данко О. Цит. праця. – С. 172–173. **36.** Календарь культурно-просвѣтительнаго общества имени Александра В. Духновича на обыкновенный годъ 1942. – Ужгородъ, 1941. – С. 84–86. **37.** Документи свідчать. – С. 127. **38.** Там само. – С. 129–130. **39.** Данко О. Цит. праця. – С. 166–167. **40.** Хланта О. В. Цит. праця. – С. 167–168. **41.** Данко О. Цит. праця. – С. 166–169. **42.** Документи свідчать. – С. 133. **43.** Букович Д. Цит. праця. – С. 132.